

Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi

An Analysis of Turkey and Russia Energy Relations in the Scope of Interdependence

Cemal KAKIŞIM*

Öz

Türkiye-Rusya enerji ilişkileri, Türkiye'nin artan enerji ihtiyacına bağı olarak özellikle 21. yüzyılda gelişmiştir. Rusya, zengin enerji kaynaklarıyla Türkiye açısından önemli bir tedarikçi ülke haline gelirken, Türkiye ise hızla artan enerji ithalatıyla Rus ekonomisinin önemli bir gelir kaynağına dönüşmüştür. Kömür ve petrol alanında başlayan enerji ticareti, zamanla doğal gaz alanına taşınmış ve son olarak iki ülke, Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralini inşası için anlaşmıştır. Bu çalışmada genel olarak Türkiye-Rusya enerji ilişkileri karşılıklı bağımlılık kapsamında değerlendirilmektedir. Enerji ilişkileri, iki ülke arasındaki siyasi krizlerden belirli ölçüde etkilenmesine rağmen, ilişkiler genelde karşılıklı bağımlılık temelinde gelişmiştir. Bu kapsamda çalışmada ilk olarak karşılıklı bağımlılık yaklaşımı açıklandıktan sonra, iki ülkenin enerji politikaları ve enerji profilleri incelenmektedir. Daha sonra çalışmanın ana eksenini oluşturan Türkiye-Rusya enerji ilişkilerinin gelişimi ele alınacaktır. Çalışma sonunda yapılan genel değerlendirmede, Türkiye ve Rusya arasında enerji alanında karşılıklı bağımlılığı olduğu, ancak Türkiye açısından bu bağımlılığın Rusya lehine dengesiz bağımlılığa dönüşme riski taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Enerji İlişkileri, Karşılıklı Bağımlılık, Enerji Güvenliğı

Abstract

Turkey-Russia energy relations improved in connection with Turkey's increasing energy need in the twenty first century. With its rich energy resources, Russia was an important supplier country in terms of Turkey. With its increasing energy needs, Turkey has been an important income supply for Russia's economy. Energy trade which started in oil and coal field moved to the natural gas field over time and lastly, two countries have agreed to build Turkey's first nuclear power plant. In this study, Russia-Turkey energy relations generally are evaluated in the scope of interdependence. Though energy relations were

* Öğretim Görevlisi Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, cemal.kakisim@erdogan.edu.tr,
Orcid: 0000-0002-3865-8305.

affected certain extent by the political crisis between two countries, it usually developed on the basis of interdependence. In this context, the two countries' energy politics and energy profiles are examined after interdependence approach is explained. Later, the developing of Russia-Turkey energy relations which constitute the main axis of the study will be handled. In general evaluation at the end of study, it is concluded that there is interdependence between Russia and Turkey but this interdependence carries transformation risk of unbalance dependence in favor of Russia in terms of Turkey.

Keywords: Turkey, Russia, Energy Relations, Interdependence, Energy Security

Giriş

Türkiye ve Rusya, Karadeniz'e kıyısı bulunan yakın deniz komşusu iki ülkedir. Siyasi ve ekonomik etki alanları sadece Karadeniz ile sınırlı olmayan bu iki ülkenin coğrafi konumu, Kafkasya, Hazar Bölgesi ve Orta Asya'da yer alan ülkelerin Avrupa ile bağlantısını sağlamaktadır. Türkiye ve Rusya, petrol ve doğal gaz gibi fosil enerji kaynaklarına ev sahipliği yapan Hazar Bölgesi ile bu enerji kaynaklarının yoğun olarak tüketildiği Avrupa ülkeleri arasında doğal bir geçiş ülkesidir. Bu açıdan bölgesel bir rakip olarak tanımlayabileceğimiz iki ülke, coğrafi avantajlarını kullanabilmek için uzunca bir süredir mücadele içerisinde.

Karadeniz, iki ülke arasındaki bölgesel rekabetin yaşandığı ilk alanlardan birini oluşturmuştur. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki hâkimiyetini sınırlandırmak ve bölgede kendi etkisini arttırmak için yoğun çaba harcamış ve en sonunda Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldaki gerilemesini fırsata dönüştürerek, bölgedeki varlığını siyasi ve askeri açıdan arttırmıştır. 1768 ve 1774 yılları arasında yaşanan savaşta Osmanlı Devleti'ni mağlup ederek, savaş sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kerç Boğazı ile Karadeniz'e bağlanan Azak Denizi'ni ele geçirmiş ve etkisini, Kırım'a kadar genişleterek Karadeniz'in kuzeyine hâkim olmuştur (Uçarol, 2014, s. 59). Daha sonra 1789 Fransız Devrimi'nin Avrupada ve özellikle Balkanlar'da neden olduğu Milliyetçi dalgalanmanın etkisini kullanarak, Balkan Uluslarını Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hâkimiyetinin sonlandırılmasında başrol oynamıştır (Uçarol, 2014, s. 229). Osmanlı Devleti'nin Avrupadaki varlığının son bulmasıyla, Rusya'nın asıl hedefi olan, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını alarak sıcak denizlere açılma arzusu hız kazanmış ve iki ülke, I. Dünya Savaşı ile amansız bir mücadeleye girişmiştir. Ancak 1917 yılında Bolşevik İhtilalinin gerçekleşmesi, Rusya'nın savaştan çekilmesine neden olmuş ve bu tarihi gelişme sonrası Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler bambaşka bir boyut kazanmıştır.

İhtilal sonrası Rusya İmparatorluğu'nun yerini alan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin varlığını sonlandırmak için ittifak kurduğu müttefiklerine karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemeye başlamıştır. SSCB, Osmanlı Devleti'nin petrol kaynakları açısından zengin bölgelerinin paylaşımını öngören Fransa ve İngiltere arasında 1916 yılında imzalanan Sykes – Picot Anlaşması'na karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü gözeterek, Türk halkının Batılı ülkelere karşı sürdürdüğü Kurtuluş Savaşı'na destek olmuştur (Ediger & Durmaz, 2017, s. 135,136).

SSCB, Varoluş olarak da ifade edebileceğimiz Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla varlığını kabul ettiren Türkiye Cumhuriyeti'ne desteğini sürdürmüş ve ülkenin, ayakları üzerinde durabilmesi için ekonomik kalkınmasına yardımcı olmuştur. 1931 yılında Türkiye'nin sanayileşmesini sağlayacak ilk girişimlerden biri olan tekstil fabrikasının kurulabilmesi için oldukça uygun şartlarda kredi sağlamıştır (Ediger & Durmaz, 2017, s. 136). Ancak iki ülke arasındaki bu ekonomik dayanışmaya rağmen, II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın Doğu ve Batı olarak iki ayrı bloğa bölünmesiyle, Türkiye, Doğu bloğunun başını çeken SSCB'ye karşı Batı bloğunda yer almıştır. Doğu bloğu ile mücadele etmek ve SSCB'nin yayılmasını önlemek amacıyla kurulan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) 1952 yılında dâhil olmuştur. Soğuk Savaş yılları boyunca siyasi olarak SSCB ile taban tabana zıt bir politika izleyen Türkiye, SSCB açısından nükleer bir savaş sırasında, ilk bertaraf edilecek ülkelerden biri olarak kategorize edilmiştir.

Soğuk Savaş'ın bu gergin atmosferine rağmen, SSCB'nin Türkiye'ye desteği devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın yumuşama dönemine girmesinin de etkisiyle, ekonomik ilişkilerde ilerleme kaydedilmiştir. Özellikle iki ülkenin enerji ilişkileri, 1967 yılında imzalanan I. Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Anlaşması sonrası sanayi tesislerinin yapımı ile gelişmeye başlamıştır. Bu anlaşma kapsamında 1968 yılında yapımına başlanan ve günümüzde Türkiye'nin en yüksek kapasiteli ham petrol işleme tesislerinden biri olan Aliağa Petrol Rafinerisi, SSCB'nin teknolojisi ve insan gücü ile kurulmuştur (Ediger & Durmaz, 2017, s. 136).

Soğuk Savaş'ın son bulması ve 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla Türkiye-Rusya ilişkileri, yeni dönemde enerji, ticaret ve turizm alanında hızla gelişmeye başlamıştır. Ancak Türkiye'nin NATO ve Batılı ülkelerle askeri ve siyasi işbirliğinin devam ediyor olması, Rusya ve Türkiye'nin, Güney Kafkasya, Karadeniz ve Ortadoğu'da çıkarlarının çatışmasına ve siyasi ilişkilerinin kırılğan bir zeminde devam etmesine neden olmuştur (Koçak, 2017, s. 8). Belirtilen bölgelerin dünya ile bağlantısını sağlayan iki ülkenin coğrafi konumu, ilişkilerdeki kırılğanlıkta ve çıkarların çatışmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Türkiye, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan ve bir kısmı Hazar Denizi'nin kıyıdaş ülkesi haline gelen Türk Cumhuriyetleri için, Batı dünyasına açılma ve Avrupa enerji pazarlarına erişim sağlama açısından, Rus coğrafyasının alternatifi olabilecek bir güzergâh haline gelmiştir. Ancak bu anlamda iki ülke arasında ortaya çıkan bölgesel rekabet, sanayiden tarıma kadar bir dizi sektörde ticaret hacminin artmasına, turizmin gelişmesine, enerji alanındaki ilişkilerin ilerlemesine ve ortak projelerin hayata geçirilmesine engel olmamıştır. İkili ilişkilerde çatışmalı olan ve işbirliğini gerektiren alanlar birbirinden ayrılmış ve ilişkilerde önemli ilerleme sağlanmıştır (Koçak, 2017, s. 8,9).

İşbirliğini gerektiren alanlardaki ilişkilerin gelişimi, iki ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda ilerleme göstermiştir. Türkiye'nin hızla artan nüfusu ve büyüyen ekonomisinin ortaya çıkardığı enerji ihtiyacı, önemli ölçüde Rusya'dan karşılanmış ve iki ülke arasındaki enerji ticareti hızla artmıştır. Kömür ve petrol ithalatı ile başlayan enerji ticaretine, daha sonra doğal gaz dâhil olmuştur. Enerji ticareti hacminin giderek artması ise karşılıklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Türkiye, Rusya'nın Almanya'dan sonra en fazla doğal gaz ihracatı gerçekleştirdiği ikinci ülke (Gazprom Export, 2018a), Rusya ise Türkiye'nin en fazla doğal gaz ithal ettiği tedarikçi ülke haline gelmiştir

(Türkiye Petrolleri, 2017, s. 33). Ayrıca Türkiye, Rusya açısından enerji kaynaklarının Avrupa enerji pazarına ulaştırılmasında geçiş ülkesi olmaya aday bir ülkeye dönüşmüştür. Bu kapsamda Rusya'dan Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden AB ülkelerine ulaşacak şekilde planlanan Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı'nın (Türk Akımı) inşasına başlanmıştır. Son dönemde enerji ilişkilerinin ilerlemesini sağlayan en önemli gelişme, nükleer enerji alanında yaşanmış ve Türkiye'nin ilk nükleer enerji santrali, Rusya tarafından inşa edilmeye başlanmıştır.

Türkiye-Rusya enerji ilişkilerinin gelişimi ve analizi, çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmada, "Türkiye-Rusya enerji ilişkileri, iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığa göre nasıl değerlendirilebilir?" sorusunun cevabı aranacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde enerji alanındaki ilişkiler, uluslararası ilişkileri açıklamaya çalışan Karşılıklı Bağımlılık Yaklaşımı kapsamında incelenecek ve değerlendirilecektir. Bu kapsamda öncelikle karşılıklı bağımlılık teorisi açıklanarak, enerji güvenliğine değinilecek ve ardından Rusya ve Türkiye'nin enerji politikaları ve enerji profili ortaya koyulacaktır. Son olarak SSCB döneminden itibaren iki ülkenin enerji ilişkileri, siyasi gelişmeler ışığında incelenecek ve sonuç bölümünde enerji arz güvenliği açısından bazı çıkarımlarda ve önerilerde bulunulacaktır. Çalışma sonunda yapılan genel değerlendirmede, Türkiye ve Rusya arasında enerji alanında karşılıklı bağımlılığın olduğu, ancak Türkiye açısından bu bağımlılığın, Rusya lehine dengesiz bağımlılığa dönüşme riski taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Karşılıklı Bağımlılık Kavramı ve Enerji Güvenliği

Geleneksel teorilerin Soğuk Savaş dönemindeki gelişmeleri açıklamada yetersiz kalması, bu alanda çalışan akademisyenlerden Robert O. Keohane ve Joseph S. Nye'nin, uluslararası ilişkilerin doğasını açıklamada farklı bir yaklaşım geliştirmesine zemin hazırlamış ve her iki akademisyen, 1977 yılında yayımladığı "Power and Interdependence" isimli eserleriyle Karşılıklı Bağımlılık Yaklaşımı'nı Literatüre kazandırmıştır. Keohane ve Nye, eserlerinde bağımlılığı, "*bir devletin önemli ölçüde dış kuvvetler tarafından etkilenmesi veya belirlenmesi*" şeklinde tanımlarken, karşılıklı bağımlılığı ise "*Karşılıklı bağımlılık, en basit tanımıyla müşterek bağımlılığı ifade etmektedir. Dünya siyasetinde karşılıklı bağımlılık ülkeler arasında ya da farklı ülkelerdeki aktörler arasındaki karşılıklı etkilerin karakterize ettiği durumu ifade etmektedir. Bu etkiler, genellikle uluslararası sınırları aşan para, mal, insan ve mesaj akışının dâhil olduğu uluslararası işlemlerden kaynaklanmaktadır.*" şeklinde açıklamaktadır (Keohane & Nye, 2011, s. 7).

Steve Chan ise "International Relations In Perspective" isimli çalışmasında Keohane ve Nye'in tanımından yola çıkarak, karşılıklı bağımlılığı, "*Eğer karşılıklı bağımlı olan ilişkiler kesilirse, bunun etkileri karşılıklı olmalı, yani etkileri her iki taraf için hissedilir olmalıdır.*" şeklinde tanımlamakta ve "*belirli bir ilişkinin, bir taraf için diğer tarafa göre daha fazla önemli olabileceğini*" belirterek, karşılıklı bağımlılık ilişkisinin her iki taraf için farklı derecelerde öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (Chan, 1984, s. 235). Chan, bu önem seviyesini, A ve B aktörleri arasında oluşturduğu örnek bir ilişki modeli ile açıklamaktadır. Bu modele göre A aktörü, B aktörüne ihtiyaç duymaktadır veya B aktörü, A aktörüne daha az ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda B aktörü, A aktörü üzerinde bir

pazarlık kozu elde etmekte ve ilişkilerinin kesintiye uğradığı bir durumda B aktörü, A aktörünün etkilendiğinden daha az etkilenmektedir. Böylece A aktörü, ilişkilerin hasara uğramasından daha fazla korkmakta, B aktörü ise etkileşimlerinden en fazla faydayı sağlamak için daha sıkı bir pazarlık yapmaktadır (Chan, 1984, s. 235). Bir aktörün, diğer bir aktöre göre daha fazla pazarlık gücüne sahip olduğu bu gibi durumlarda, aktörler arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi yerine, aktörler arasında asimetrik veya eşit olmayan pazarlık gücünün neden olduğu bağımlılık ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Karşılıklı bağımlılık ilişkisinde ise her iki aktör, belirli bir ölçüde eşit pazarlık gücüne sahiptir. A'nın B üzerindeki pazarlık gücü, A'nın eylemlerine karşı B'nin hassasiyetine ve savunmasızlığına bağlıdır (Chan, 1984, s. 235).

Karşılıklı bağımlılığın boyutlarına ışık tutan dört unsur bulunmaktadır. Bunlar, bağımlılığın kaynakları, faydaları, maliyetleri ve simetrisinden oluşmaktadır. Karşılıklı bağımlılığın kaynaklarını, fiziksel olgular veya ekonomik ve siyasi konulardan oluşan toplumsal olgular oluşturmaktadır (Nye & Welch, 2015, s. 351). Karşılıklı bağımlılığın faydaları ise ilişkiden elde edilen faydaya göre bazen sıfır toplamlı veya sıfır olmayan toplamlı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Sıfır toplamlı bir durumda, bir tarafın kazancı, diğer tarafın kaybıdır veya tam tersidir. Sıfır olmayan toplamlı ilişki ise pozitif toplamlı ve negatif toplamlı olarak iki ayrı sonuç ortaya çıkarmaktadır (Nye & Welch, 2015, s. 353). Pozitif toplamlı ilişkide tarafların her ikisi kazanırken, negatif toplamlı ilişkide tarafların her ikisi de kaybetmektedir. Bu ilişki türlerini bir örnekle açıklayacak olursak: bir pastayı bölüşmek, tarafların eşit kazanç sağladığı sıfır toplamlı ilişkiyi, daha büyük bir pastayı bölüşmek, tarafların eşit ancak daha fazla kazanç sağladığı pozitif toplamlı ilişkiyi, pastayı yere düşürmek ise tüm tarafların kaybettiği negatif toplamlı ilişkiyi temsil etmektedir. Hem sıfır toplamlı hem de sıfır olmayan toplamlı ilişkiler, karşılıklı bağımlılıkta görülmektedir (Nye & Welch, 2015, s. 353).

Karşılıklı bağımlılığın maliyetleri ise kısa vadeli duyarlılığı ve uzun vadeli korunmasızlığı içermektedir. Duyarlılık, sistemin bir yerindeki değişimin bir başka yerdeki değişimi ne kadar hızlı getirdiğine etki eden bağımlılığın etkilerinin niceliğine ve hızına gönderme yaparken, korunmasızlık ise karşılıklı bağımlılığın yapısındaki değişimin görece maliyetlerine atıf yapmaktadır (Nye & Welch, 2015, s. 355, 356). Karşılıklı bağımlılığa sahip iki aktörden daha az korunmasız olanı, mutlaka daha az duyarlı olan değil, daha çok, durumu değiştirmenin daha az maliyet yüklediği aktör olmaktadır. Örneğin 1973 Petrol Krizi sırasında ABD toplam enerji tüketiminin % 16'sını ithal ederken, Japonya'nın ithal enerjiye bağımlılığı % 95'dir. Bu açıdan ABD, Arap ülkeleri tarafından uygulanan ambargoya petrol fiyatlarının artması ölçüsünde duyarlı olmuştur, ancak Japonya kadar korunmasız olmamıştır (Nye & Welch, 2015, s. 356, 357). Bir başka ifadeyle, ABD'nin Japonya'ya göre enerji ithalatına daha az bağımlı olması, Arap ülkeleriyle yaşanan enerji krizinde ABD'nin duyarlılığını devam ettirmesine rağmen, korunmasızlığını tamamiyle azaltmamıştır. Ancak enerji tüketiminin neredeyse tamamını ithalat yoluyla karşılayan Japonya, enerji krizi karşısında tamamen korunmasız kalmıştır.

Bağımlılığın simetrisi ise görece dengeli ve dengesiz bağımlılık durumları ile ilişkilidir. Karşılıklı ilişkilerde kusursuz bir simetri oldukça ender olmakla birlikte, asimetri, karşılıklı bağımlılığın

temelini oluşturmaktadır (Nye & Welch, 2015, s. 358). Asimetri etkisi, yine 1973 Petrol Krizi sırasında yaşanan gelişmeler örnek verilerek açıklanmaktadır. Arap ülkeleri, 1973 yılında İsrail ile yaşanan savaş sırasında, ABD'nin başını çektiği Batılı ülkelerin İsrail'i desteklemesine, petrol üretimini azaltarak ve İsrail ile dost olan ülkelere petrol satışını durdurarak tepki göstermiştir. Ancak bu gelişme karşısında ABD, İsrail'i desteklemekten vazgeçmemiş ve Ortadoğu'daki temel politikasını değiştirmemiştir. Bu noktada Arap ülkelerinin kullandığı petrol silahının, ABD üzerinde tam anlamıyla etkili olmamasının temelinde yatan unsurlardan biri karşılıklı bağımlılıktır. Suudi Arabistan, öncelikle petrol ambargosunun büyük yatırımlara sahip olduğu ABD ekonomisine zarar vereceği ve bu durumun, kendi ekonomik çıkarlarını olumsuz etkileyeceği endişesiyle krizi derinleştirme konusunda daha fazla ileri gidememiştir. Ayrıca Basra Körfezi'ndeki güvenliği açısından ABD'ye bağımlı olması da bunda etkili olmuştur. (Nye & Welch, 2015, s. 376).

Enerji, geçmişte olduğu gibi günümüzde de uluslararası ilişkilerde belirleyici olan faktörlerin başında gelmektedir ve ülkeler arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılığın olduğu en önemli alanlardan birini oluşturmaktadır. Bunun en temel nedeni ise enerjinin, dünya ticaretinin önemli bir sektörü olmasıdır. Enerji tüketimindeki artış beklentisi ise enerjinin dünya ticaretindeki konumunu güçlendirmektedir (Demiryol, 2016, s. 236).

Petrol ve doğal gazın üretim noktasından tüketim noktasına ulaştırılması, birden çok aktörün yatırım yapmasını ve birlikte hareket etmesini gerektiren bir süreçtir. Küresel enerji ticaretinde tedarikçi ve tüketici ülkelerin dışında, bu ülkeler arasındaki enerji hareketliliğini sağlayan transit ülkelerin bulunması ve enerjinin çıkarılıp taşınmasında büyük enerji şirketlerinin rol oynaması, karmaşık bir işleyişi ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan enerji sektöründeki karşılıklı bağımlılık ilişkileri, sadece ithalat ve ihracat ile sınırlı olmayan dağıtım ve üretim süreçlerini de içeren çok boyutlu bir yapıya sahiptir (Demiryol, 2016, s. 237). Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi, özellikle tedarikçi ve tüketici ülkeler arasında fiyat, miktar ve süreye bağlı olarak yapılan pazarlıklar sonucu gerçekleşen doğal gaz ticaretinde ortaya çıkmaktadır. Tedarikçi ülkelerden tüketici ülkelere ulaşan doğal gazın % 70'den fazlası doğal gaz boru hatlarıyla taşınmaktadır. Bu açıdan en yoğun ulaştırma yöntemi olan boru hatları, ülkelerin karşılıklı bağımlılıktan elde ettiği faydaları perçinleyerek onları siyasi ilişkilerinde daha uzlaşmacı olmaya teşvik etmektedir (Demiryol, 2016, s. 237,238). Ayrıca boru hatlarının büyük yatırımlar gerektiren uzun vadeli projeler olması ve enerji akışının kesilmesi durumunda tedarikçi ve tüketici ülkelerin karşılaşacağı maliyetlerin yüksek olması, ülkeleri, enerji akışını olumsuz etkileyecek çatışmalara girmekten veya aralarındaki sorunları tırmandırmaktan kaçınmaya zorlamaktadır. (Demiryol, 2016, s. 237,238).

Karşılıklı bağımlılığın kökenini oluşturan Liberal yaklaşım açısından, enerji nakil hatlarının ülkeler arasındaki işbirliğini geliştiren bir unsur olarak görülmesinin en temel nedeni enerji güvenliğidir (Demiryol, 2016, s. 238). Bu ifadeyi açıklamadan önce enerji güvenliğine kısaca değinecek olursak: Enerji güvenliği, son dönemde enerji alanında yaşanan krizlerin de gösterdiği gibi, hem tedarikçi ülkeler hem de tüketici ülkeler açısından anlam ifade eden önemli bir kavramdır. Güvenlik kaybı, tüketici ülkeler açısından Enerji Arz Güvenliği bağlamında,

tedarikçi ülkeler açısından ise Enerji Talep Güvenliği bağlamında ortaya çıkmaktadır. Enerji arz güvenliği, Uluslararası Enerji Ajansı tarafından “*uygun fiyatlarda, enerji kaynaklarına kesintisiz erişim*” (IEA, 2018) şeklinde tanımlanmaktadır. Enerji talep güvenliği ise “*tedarikçi ülkelerin ürettiği petrol ve doğal gaz gibi enerji ürünlerine yönelik rekabetçi piyasa fiyatlarında, sabit ve düzenli bir talebin varlığı*” (Dike, 2013, s. 594) şeklinde ifade edilmektedir. Liberal yaklaşıma göre, genel olarak enerji ticareti özel olarak da enerji nakil hatları vasıtasıyla gerçekleşen enerji hareketliliği, tedarikçi ve tüketici ülkeler açısından mutlak bir fayda ortaya çıkarmaktadır. Enerji nakil hatları, tüketici ülkeler açısından arz güvenliğini, tedarikçi ülkeler açısından ise talep güvenliğini sağlamaktadır. Enerji nakil hatlarının geri dönüşsüz maliyeti yüksek projeler olması, bu hatlar üzerinden kurulan bağımlılıktan çıkış maliyetlerinin tedarikçi ve tüketici ülkeler açısından yüksek olmasına neden olduğu ileri sürülmektedir. (Demiryol, 2016, s. 239). Enerji nakil hatları 25-30 yıl gibi uzun süreli sözleşmeler sonucu inşa edilmektedir. Sözleşme şartları ise genelde al ya da öde koşulu ve enerji akışında yaşanacak kesintilerde taraflara uygulanacak cezai yükümlülükler gibi detayları içermektedir. Genel olarak bu tip koşullar, tedarikçi ve tüketici ülkeler açısından bağımlılıktan çıkış maliyetini arttırmaktadır.

Aralarında karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunan ve eylemlerinin gerçek maliyetlerinin farkında olan ülkeler, birbirlerine karşı açık bir şekilde güç kullanmak yerine, amaçlarını gerçekleştirebilmek için farklı stratejiler tercih edebilmektedir. Bu nedenle karşılıklı bağımlılık, ülkelerin davranışları üzerinde bazı sınırlamalar ortaya çıkarmakta ve ülkelerin özerkliklerini sınırlandırmaktadır (Güven & Korkmaz, 2014, s. 40). Bu açıdan yoğun şekilde enerji ticareti yapan ve özellikle sınırları aşan enerji nakil hatlarıyla birbirine bağlanan ülkelerin, olası çatışmaların doğuracağı maliyetler nedeniyle siyasi ilişkilerinde işbirliğinden yana olmaları, aralarındaki sorunları uzlaşmacı ve barışçıl yöntemlerle çözmeye tercihinde bulunmaları beklenmektedir (Demiryol, 2016, s. 239). Ancak her koşulda iş birliğinin geçerli olmadığı, aktörlerin iş birliği ve uzlaşma yerine çatışmayı tercih ettiği durumlar söz konusudur. Özellikle fayda-maliyet analizi yaparak uzun vadeli siyasi ve stratejik çıkarlarını gözeten aktörler, kısa vadede oluşabilecek maliyetlere katlanmakta ve bağımlılıktan çıkmayı tercih edebilmektedir.

Rusya'nın Enerji Görünümü ve Enerji Politikası

Rusya, fosil enerji kaynakları açısından oldukça zengin bir ülkedir. 2017 yılı itibarıyla kanıtlanmış petrol rezervlerinin miktarı 80 milyar varil (EIA, 2018a), doğal gaz rezervlerinin miktarı ise 32 trilyon metreküptür (BP, 2017, s. 26). Dünya çapında kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin %25'ine ev sahipliği yapan Rusya, enerji üretiminde de oldukça iddialı bir ülkedir. Petrol üretiminde Suudi Arabistan ve ABD'den sonra üçüncü sırada, doğal gaz üretiminde ise ABD'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (EIA, 2018a).

Rus ekonomisinin önemli bir parçası olan enerji sektörü, ülkenin ihracat geliri, bütçe geliri ve gayri safi milli hasılasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. İhracata olan bağımlılığı azaltma ihtiyacı sıkça dile getirilmesine rağmen, özellikle son 20 yılda ülke ekonomisi, enerji

kaynaklarının ihracatından elde edilen gelire bağımlı hale gelmiştir (Mitorova, 2014, s. 9). Bu durum, Rusya'nın yoğun şekilde enerji ihracatı gerçekleştirdiği ülkelerle ilişkilerinde, karşılıklı bağımlılığın maliyetlerini belirleyen duyarlılığının ve korunmasızlığının artmasına neden olmuştur.

2016 yılında petrol ve doğal gaz satışından elde edilen gelir, toplam bütçe gelirinin % 36'sını oluşturmuştur. Bu gelirin önemli bir kısmı ise Avrupa enerji pazarından elde edilmektedir. 2016 yılında petrol ihracatının yaklaşık %60'ı, doğal gaz ihracatının ise %75'inden fazlası Avrupa ülkelerine yapılmıştır (EIA, 2018a). 2017 yılında ise Rusya'nın Avrupa ülkelerine gerçekleştirdiği doğal gaz ihracatı, bir önceki yıla göre daha fazla artmış ve 194,4 milyar metreküpe ulaşmıştır. Rusya'nın en fazla doğal gaz ihracatı gerçekleştirdiği ülkeler arasında, Almanya ilk sırada Türkiye ise ikinci sırada yer almaktadır (Gazprom Export, 2018a). Avrupa ülkeleri dışında Çin, Japonya, Güney Kore ve Tayvan, Rusya'nın sıvı doğal gaz (LNG) satışı gerçekleştirdiği diğer ülkelerdir (BP, 2017, s. 34, 35). Ayrıca Çin, Rusya'nın en önemli petrol ihracat pazarlarından birini oluşturmaktadır (Simola & Solanko, 2017, s. 8).

Rusya, enerji kaynaklarını dünya enerji pazarlarına ulaştıracak oldukça geniş bir enerji nakil ağı oluşturmuştur. Doğal gaz boru hatları, Batı Sibiryadaki rezerv bölgelerinden Avrupa ve Türkiye'ye kadar uzanmaktadır. Boru hatları, genelde Ukrayna ve Slovakya gibi transit ülkeler üzerinden Avrupa ülkelerine ulaşacak şekilde inşa edilmiştir. Ayrıca Baltık Denizi'nden Almanya'ya ulaşan Kuzey Akım Doğal Gaz Boru Hattı (Kuzey Akım) ve Karadeniz'den Türkiye'ye ulaşan Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı (Mavi Akım) gibi Rusya ile tüketici ülkeler arasında doğrudan bağlantı sağlayan enerji nakil hatları da bulunmaktadır (Simola & Solanko, 2017, s. 17). Rusya, kendi enerji kaynaklarının dışında Karadeniz kıyısında bulunan limanları ve uzun mesafeli enerji nakil hatları sayesinde, Hazar Bölgesi enerji kaynaklarını Avrupa enerji pazarına ulaştırmaktadır. Soyuz Doğal Gaz Boru Hattı ile Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan doğal gazı (Vermaat, 2015, s. 57), Kafkasya Petrol Boru Hattı ile Kazakistan petrolü ve Bakü-Novorossiysk Petrol Boru Hattı ile Azerbaycan petrolü, Rusya üzerinden Avrupa ülkelerine ulaştırılmaktadır (EIA, 2018a).

Rusya'nın enerji politikasını oluşturan en önemli kararlar, ilgili bakanlıkların üzerinde hükümetin en üst seviyesinde alınmaktadır. Özellikle petrol ve doğal gaz sektörü ile ilgili politikalar, 2000 yılında iktidara gelen ve 2018 yılında dördüncü kez devlet başkanı olarak seçilen Vladimir Putin tarafından belirlenmektedir (Mitorova, 2014, s. 11). Vladimir Putin ile birlikte enerji nakil hatları, Rusya'nın geleneksel enerji politikası açısından daha önemli hale gelmiş ve ülkenin uluslararası stratejisinin en önemli unsurunu oluşturmuştur (Varol, 2016, s. 289, 290).

Rusya'nın enerji politikası, Orta Asya'dan Avrupa ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bu açıdan bu coğrafyalardaki hâkimiyetini sürdürebilmek için bölgesel anlamda siyasal üstünlüğünü korumayı hedeflerken, aynı zamanda bölgede faaliyet göstermeye çalışan Batılı enerji şirketleriyle ve bölgenin enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan Çin ile rekabet halindedir (Varol, 2016, s. 289, 290).

Orta Asya'nın yanı sıra Rusya'nın hâkimiyetini kaybetmek istemediği diğer bir bölge de Avrupa'dır. Bölgenin en büyük doğal gaz tedarikçisi olarak, Avrupa enerji pazarındaki üstünlüğünü devam ettirmek için yoğun çaba sarf etmektedir. Bu politikalarını bazen Avrupa ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirerek, bazen de ciddi krizler yaratarak uygulamaktadır. Avrupada enerji dağıtım şirketlerine yatırım yaparak ve AB ülkeleriyle enerji işbirliği projeleri geliştirerek, Avrupa enerji pazarındaki hâkimiyetini arttırmaya çalışmaktadır. Bazen de Ukrayna krizlerinde olduğu gibi doğal gaz akışında kesintiye giderek veya doğal gaz ithalat fiyatlarını aşırı arttırarak, enerji kaynaklarını bir silah olarak kullanmaktan çekinmemektedir. Rusya, bu stratejisini özellikle kendisinin daha az korunmasız olduğu durumlarda, kendisine karşı daha fazla korunmasız olan ülkelere karşı uygulamaktadır.

“Rusya Federasyonu Enerji Stratejisi 2030” isimli strateji belgesi, Rusya'nın enerji politikalarının belirlenmesinde etkili olan temel kaynaklardan biridir. Bu belgeye göre, küresel enerji pazarlarında güçlü bir pozisyona sahip olma, daha iyi yaşam standartlarını sağlama, istikrarlı ekonomik büyümeyi güvence altına alabilmek için enerji sektörünün potansiyelini artırma ve enerji kaynaklarının en etkin kullanımını sağlama, Rusya'nın enerji politikasının amaçlarını oluşturmaktadır (Mitorova, 2014, s. 13). Strateji belgesine göre, devletin enerji sektöründeki en önemli stratejik girişimleri şunlardan oluşturmaktadır: Asya Pasifik ülkelerine enerji akışını çeşitlendirebilmek için ülkenin doğu kesiminde petrol ve doğal gaz tesisleri inşa etmek, petrol ve doğal gaz üretiminin devamlılığını sağlayacak kuzey bölgelerinde keşif çalışmaları yapmak, vergi indirimleri sağlayarak erişilmesi zor enerji sahalarını geliştirmek, enerji altyapısında bölgesel çeşitlendirmeyi sağlayarak enerji altyapısını geliştirmek, yenilenebilir enerjiyi tanıtmak ve enerji tasarrufu sağlamak (Mitorova, 2014, s. 13).

Stratejik hedefler göz önünde bulundurulduğunda, çeşitlendirme, Rusya'nın enerji politikaları açısından en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya, Avrupa dışında enerji kaynaklarını ihraç edebilecek farklı enerji pazarlarına ulaşma planları yaparken, aynı zamanda Avrupadaki enerji nakil güzergâhlarını çeşitlendirmeyi hedeflemekte ve sorun yaşadığı transit ülkeleri devre dışı bırakacak yeni enerji nakil hatları oluşturmayı planlamaktadır. Böylece enerji talep güvenliğini garanti altına almaya çalışırken, diğer ülkelerle arasındaki karşılıklı bağımlılığın maliyetlerini etkileyen aşırı duyarlılığını azaltmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda 2006 yılından itibaren Ukrayna ile yaşadığı krizler nedeniyle, Avrupa'ya bu ülke üzerinden gerçekleştirdiği doğal gaz ihracatını azaltmaktadır. Özellikle Baltık Denizi'nden Almanya'ya ulaşan Kuzey Akım'ın devreye girmesi, Rusya'nın Ukrayna'ya olan bağımlılığını önemli ölçüde azaltmıştır. Kuzey Akım'ın başarısı, bu hatta paralel inşa edilecek Kuzey Akım II için Rusya'yı harekete geçirmiş, ancak AB'nin engellemeleri nedeniyle hattın inşasına henüz başlanamamıştır. Rusya'nın Ukrayna'nın rolünü azaltmayı hedeflediği diğer bir proje ise iptal edilen Güney Akım Doğal Gaz Boru Hattı (Güney Akım) projesinin yerini alan Türk Akımı'dır. Rusya, bu boru hattıyla Ukrayna'yı devre dışı bırakarak, Türkiye ve Avrupa ülkelerine doğal gaz ihraç etmeyi planlamaktadır.

Rusya, enerji ihraç ettiği pazarları ve ülkeleri çeşitlendirerek, tek bir pazara veya bölgeye olan bağımlılığını dengelemeyi ve aşırı duyarlılığını azaltmayı, oluşabilecek kriz durumlarında ise korunmasızlığını sınırlandırmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda sadece Avrupa enerji pazarına bağımlı kalmak yerine, Çin gibi Orta Asya ülkeleri ile enerji anlaşmaları yaparak enerji ihraç ettiği ülkeleri çeşitlendirmektedir. Böylece Avrupa enerji pazarına olan talep bağımlılığını, Orta Asya enerji pazarına açılarak dengelemeye çalışmakta ve Avrupa ülkelerine karşı pazarlık gücünü artırmak istemektedir.

Türkiye'nin Enerji Görünümü ve Enerji Politikası

Türkiye, OECD ülkeleri arasında enerji talebi en hızlı artan ülkelerden biridir. Enerji talebini önemli ölçüde fosil enerji kaynakları kullanarak karşılamaktadır. Özellikle son yıllarda yenilenebilir enerji alanında yapılmakta olan yatırımlara rağmen, petrol, doğal gaz ve kömür, tüketilen enerji kaynakları arasında ilk sırada yer almaktadır. 2015 yılında Türkiye'nin toplam enerji tüketiminin %31'ini doğal gaz, %30'unu petrol ve %27'sini kömür oluşturmuştur. Toplam enerji tüketiminin %24'ü yerli üretimle, %76'sı ise tedarikçi ülkelerden ithal edilen enerji kaynakları ile karşılanmıştır. Petrol ve doğal gaz, ithalat bağımlılığının en yüksek olduğu enerji kaynaklarıdır. Petrol tüketiminin %93,2'si ve doğal gaz tüketiminin ise %99,2'si tedarikçi ülkelerden ithal edilmektedir (Türkiye Petrolleri, 2017, s. 30, 31 32). Doğal gaz ve petrol ithalatının gerçekleştirildiği ülkeler arasında Rusya, İran, Irak ve Azerbaycan öne çıkmaktadır. Petrol ithalatının % 23'ü Irak, % 19'u Rusya ve % 17'si İrandan, doğal gaz ithalatının ise % 53'ü Rusya, % 17'si İran ve % 14'ü Azerbaycandan karşılamaktadır (Türkiye Petrolleri, 2017, s. 33). Bu oranlar dikkate alındığında, Türkiye'nin en fazla ithalat bağımlılığı yaşadığı enerji türünün doğal gaz olduğu ve doğal gazın da en fazla Rusya'dan tedarik edildiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle, Türkiye'nin doğal gaz ithalatı açısından en fazla bağımlı olduğu ülke Rusya'dır. Ayrıca Rusya'ya olan ithalat bağımlılığı petrolde de yaşanmaktadır. Ancak petrol ithalatında daha fazla tedarikçi ülke seçeneğe sahip olan Türkiye açısından asıl sorun, doğal gaz alanında yaşanmaktadır. Türkiye, doğal gaz tüketiminin yarısından fazlasını – tek bir tedarikçi ülkeden – Rusya'dan ithal ettiği için enerji arz güvenliği açısından önemli belirsizliklerle karşı karşıyadır.

Türkiye, enerji politikalarının belirlerken, enerji ithalatına olan bağımlılığını ve bu bağımlılığın ortaya çıkardığı belirsizlikleri dikkate almakta ve coğrafi konumunun sağladığı jeopolitik üstünlüğü de göz önünde bulundurmaktadır. Bu kapsamda T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yayınlanan 2015-2019 Strateji Planı, Türkiye'nin enerji politikalarını açıklamada yararlanılabilecek en temel kaynaklardan birini oluşturmaktadır.

Strateji planında yer alan bölgesel ve uluslararası etkinlik ile enerji arz güvenliği temaları, Türkiye'nin enerji merkezi olma isteğini ve enerji arz güvenliğini sağlama hedefini ortaya koymaktadır. Strateji planında enerji arz güvenliğine yönelik yapılan analiz sonuçlarına göre, doğal gazın ithal edildiği kaynakların çeşitlendirilmesi, mevcut doğal gaz depolama kapasitesinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması gerekmektedir. Ayrıca

enerji merkezi olma hedefi açısından coğrafi yeterliliğe rağmen, yeterli alt yapıya ve bölgesel etkinliğe sahip olunmadığı ve enerji kaynaklarına yönelik arama ve üretim faaliyetlerinin arttırılması gerektiği de yapılan tespitler arasında yer almaktadır (ETKB, 2014, s. 25). Bu tespitlere yönelik belirlenen hedefler arasında, doğal gaz depolama kapasitesinin uzun vadede %20'ye yükseltilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının arttırılması, doğal gaz ithalatında tek bir tedarikçi ülkeye bağımlılığın %50 ile sınırlandırılması ve plan dönemi boyunca Irak, Türkmenistan, Cezayir ve Katar'dan ve Doğu Akdeniz ile Afrika'daki diğer tedarikçi ülkelerden doğal gaz temin edilmesi yer almaktadır (ETKB, 2014, s. 27, 43).

Strateji planında enerji arz güvenliğinin sağlanması için birincil enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi de hedeflenmektedir. Nükleer enerji kullanımı ise kaynak çeşitliliğini arttıracak alanlardan biri olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda elektrik tüketiminin, Mersin ve Sinop'ta kurulacak iki nükleer güç santrali ile karşılanması hedeflenmektedir (ETKB, 2014, s. 40).

Bölgesel ve uluslararası etkinlik temasında ise Türkiye'nin tedarikçi ülkeler ile tüketici ülkeler arasındaki bağlantıyı sağlayan bir coğrafi konuma sahip olduğu ve bu önemli konumunu fırsata dönüştürebilecek enerji diplomasisine ve altyapı çalışmalarına ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda strateji planında, yeni transit boru hattı projelerinin hayata geçirilmesi, 2019'un sonuna kadar en az üç uluslararası doğal gaz boru hattının inşasına başlanması ve bunlardan en az birinin tamamlanması hedeflenmektedir (ETKB, 2014, s. 75, 80).

Türkiye, tedarikçi ve tüketici ülkeler arasındaki enerji hareketliliğinde uzunca bir süredir rol oynamaktadır. 1976 yılında Irak-Türkiye Petrol Boru Hattı'nın devreye girmesiyle başlayan küresel enerji hareketliliğindeki rolü giderek artmış ve 2006 yılında işletmeye alınan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) ile Hazar Bölgesi petrolü, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki limanı üzerinden dünya piyasalarına ihraç edilmeye başlanmıştır (EIA, 2018b). Kısa süre sonra İran ve Azerbaycan'dan Türkiye'ye ulaşan doğal gaz boru hatlarının inşa edilmesiyle petrol alanındaki geçiş ülkesi rolü doğal gaz alanına taşımıştır. Böylece Ortadoğu'nun yanı sıra Hazar Bölgesi enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaştırıldığı bir ülke haline gelmiştir. Ancak strateji planından da anlaşılacağı üzere Türkiye, sadece tedarikçi ve tüketici ülkeler arasında enerji akışını sağlayan geçiş ülkesi yerine, çok sayıda tedarikçi ülkeden gelen petrol ve doğal gazın toplandığı, depolandığı ve fiyatlandığı bir enerji merkezine dönüşmek istemektedir.

Türkiye'nin coğrafi konumunun sağladığı jeopolitik üstünlük, hem Türkiye hem de Türkiye'nin coğrafi konumundan yararlanabilecek bazı tedarikçi ve tüketici ülkeler açısından pozitif toplamı bir durum yaratmaktadır. Türkiye'nin tedarikçi ülkeler ile tüketici ülkeler arasındaki enerji akışını sağlaması ve enerji merkezi olma hedefi, hem Türkiye'nin hem de diğer tedarikçi ve tüketici ülkelerin kazançlı çıktığı, enerji arz ve talep güvenliği açısından bazı aktörlerin daha iyi bir pozisyona geldiği pozitif toplamı bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Türkiye'nin Hazar Bölgesi enerji kaynaklarını Avrupa ülkelerine ulaştırma hedefi, Hazar Bölgesi ülkelerinin Avrupa enerji pazarından kazanç elde etmesini sağlayacağı gibi, Avrupa ülkelerinin Rusya'nın doğal gaz ithalatına olan bağımlılığını azaltacak ve tedarikçi ülke çeşitliliğini arttıracaktır.

Rusya-Türkiye Enerji İlişkileri

Soğuk Savaş'ın sona ermek üzere olduğu ve SSCB'nin Perestroyka (Yeniden Yapılanma) ve Glasnost (Açıklık) reform girişimleriyle Batılı ülkelerle ilişkilerini yumuşatmaya başladığı dönem, aynı zamanda Türkiye ve SSCB arasında yakınlaşmayı beraberinde getirmiş ve iki ülkenin ekonomik işbirliğini arttırmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki ticaret hacminin önemli bir kısmını oluşturan enerji anlaşmaları, Türkiye'nin artan enerji tüketimine bağlı olarak gelişmiştir. 1970'li yıllarda özellikle sanayi sektörü ve konutlarda doğal gaz tüketiminin giderek artması, Türkiye'yi, doğal gaz tedarik edebileceği ülke arayışına sürüklemiş ve SSCB, tercih edilen tedarikçi ülkelerden biri olmuştur. 12 Eylül 1984 tarihinde yapılan hükümetlerarası anlaşma kapsamında, iki ülkenin ulusal enerji şirketleri tarafından 1986 yılında 25 yıl süreli bir sözleşme imzalanmış ve Rusya'dan Türkiye'ye ulaşan ilk doğal gaz hattı olan, Trans Balkan Doğal Gaz Boru Hattı'nın (Batı Hattı) inşasına başlanmıştır. Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'ı geçerek Türkiye'ye ulaşan Batı Hattı, 1987 yılında tamamlanmış ve her yıl 6 milyar metreküp doğal gaz Türkiye'ye ihraç edilmeye başlanmıştır. 1998 yılında ulusal enerji şirketleri arasında 2022 yılına kadar geçerli olan ikinci bir sözleşme yapılmış ve Batı Hattı'nın kapasitesi 8 milyar metreküpe çıkartılmıştır. (Gazprom export, 2018b). Böylece Batı Hattı ile Türkiye'nin Rusya'dan gerçekleştirdiği doğal gaz ithalatı, 14 milyar metreküpe yükselmiştir.

Türkiye ve Rusya arasındaki ilk enerji nakil hattını oluşturan bu sözleşmelerin, 25 yıl gibi çeyrek asırlık bir süreyi kapsaması ve sözleşme koşullarını oluşturan "Al ya da Öde" yükümlülüğüne bağlı olarak, Türkiye'yi 25 yıl boyunca belirlenen oranda doğal gazı alma zorunda bırakması, Rusya'ya potansiyeli sürekli artan bir enerji pazarı kazandırmıştır. Türkiye ise bu sözleşmelerle petrolden sonra doğal gaz alanında da enerji nakil hatlarının ulaştığı bir ülke haline gelmiştir. Ancak Batı Hattı, Ortadoğu petrol kaynaklarını Türkiye üzerinden dünya enerji piyasalarına ulaştıran petrol boru hatlarının aksine, sadece Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla oluşturulmuştur. Bu açıdan Batı Hattı, Türkiye'nin küresel enerji hareketliliğindeki rolünü arttıran bir enerji nakil hattı niteliğine sahip değildir.

Rusya'nın Türkiye'nin doğal gaz tedarik ettiği bir ülke haline gelmesi, iki ülke arasındaki bölgesel rekabete engel olmamıştır. Türkiye, bölgesel enerji projelerinde 1990'lı yıllarda giderek daha önemli bir ülke haline gelmiştir. SSCB'nin dağılarak Hazar Bölgesi'nde Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın bağımsız ülkeler haline gelmesi ve bu ülkelerin, petrol ve doğal gaz kaynaklarını dünya enerji piyasalarına sunma arzusu, Türkiye'nin bir geçiş ülkesi olarak stratejik önemini arttırmıştır. Türkiye, coğrafi konumu ve özellikle Türk Boğazları sayesinde Hazar Bölgesi petrol ve doğal gazını, dünya enerji piyasalarına ulaştıracak alternatif güzergâh haline gelmiştir. Türkiye'nin ortaya çıkan bu rolü ise bölgede geçiş ülkesi olmaya aday Rusya ve İran ile Türkiye arasında bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak ABD'nin 1996 yılından itibaren İran'a karşı yaptırım uygulamaya başlaması, bu alanda sadece Rusya ve Türkiye'yi rakip olarak bırakmıştır (Ediger, 2016, s. 41).

Türkiye ve Rusya arasında rekabetin gündem geldiği ilk projelerden biri, İngiliz şirketinin 1989 yılında gündeme getirdiği BTC'dir. Bu proje, ABD tarafından önerilen ve AB tarafından desteklenen Doğu-Batı Enerji Koridoru projesinin ilk parçasıdır (Ediger, 2016, s. 41). BTC ile Azerbaycan petrolünün, Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması hedeflenmiştir. Rusya, kendi enerji nakil hatlarını devre dışı bırakan ve Azerbaycan petrolünü dünya enerji pazarlarına ulaşmasını sağlayan bu projeye karşı çıkmıştır. Ancak BTC, gündeme getirilmesinden uzun bir süre sonra 2006 yılında tamamlanarak, Azerbaycan petrolü, Türkiye'nin Akdeniz kıyısındaki Ceyhan Limanı'na ulaştırılmış ve buradan, dünya piyasalarına ihraç edilmeye başlanmıştır (Ediger, 2016, s. 41). Kısa süre sonra Türkmenistan ve Kazakistan petrolünün de hatta dâhil olmasıyla, ihracat kapasitesi yükselen BTC, Hazar Bölgesi petrol kaynaklarını dünya enerji piyasalarına taşıyan alternatif bir koridor haline gelmiştir. Türkiye'nin Hazar Bölgesi petrolünün dünya enerji piyasalarına ihraç edildiği bir liman haline gelmesi, BTC öncesi Kazakistan ve Azerbaycan petrolünü, Avrupa'ya ulaştıran Rus enerji nakil hatlarının tekeline sonlandırmıştır. Ayrıca başta İngiliz enerji şirketi British Petroleum olmak üzere birçok Batılı enerji şirketinin hissedarı olduğu BTC, Rusya'nın Hazar Bölgesi enerji kaynakları üzerindeki hâkimiyetinin sınırlandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Batılı enerji şirketleri, Rusya'nın enerji politikalarını baltalayacak şekilde, Hazar Bölgesi'ndeki enerji kaynaklarının çıkarılması, işlenmesi ve taşınmasında rol almaya başlamıştır.

BTC'nin inşasıyla önemli bir ilerleme sağlayan Doğu-Batı Enerji Koridoru projesinin ikinci ayağını, Trans Hazar Doğal Gaz Boru Hattı (Trans Hazar) oluşturmaktadır. Hazar Denizi'nde inşa edilecek Trans Hazar ile Türkmenistan doğal gazının, Azerbaycan'a ulaştırılması ve devamında Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine taşınması planlanmıştır. Ancak Rusya, enerji politikalarını ve ulusal çıkarlarını olumsuz etkileyecek bu proje karşısında etkisiz kalmamış ve Mavi Akım'ı gündeme getirerek oyun değiştirici bir rol oynamıştır (Ediger & Durmaz, 2017, s. 138). Rusya'nın enerji alanında en güçlü isimlerinden biri olan dönemin Başbakanı Viktor Çernomırdin, Trans Hazar ile rekabet edebilmek için Mavi Akım'ı gündeme getirmiş ve etkili lobicilik faaliyetleri sayesinde iki ülkenin anlaşmasını sağlamıştır (Oğan, 2016). Bu kapsamda 15 Aralık 1997 tarihinde Rusya ve Türkiye arasında imzalanan üçüncü doğal gaz alımı anlaşmasıyla, Mavi Akım'ın inşasına karar verilmiş ve boru hattı, herhangi bir transit ülkeye ihtiyaç duymaksızın, Karadeniz'i geçerek doğrudan Rusya ve Türkiye arasında inşa edilmiştir. Önceki sözleşmelere benzer şekilde, 25 yıl gibi uzun bir süreyi kapsayan üçüncü doğal gaz anlaşmasıyla, her yıl 16 milyar metreküp doğal gaz, Türkiye'ye ihraç edilmeye başlanmıştır (ETKB, 2018).

Mavi Akım, Batı Hattı'na benzer şekilde sadece Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilmiştir. Rusya, üçüncü doğal gaz sözleşmesine de bazı sınırlayıcı maddelerin eklenmesini sağlayarak, Türkiye'nin bölgesel etkisini arttıracak uluslararası ticari faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Sözleşmeye göre Türkiye'nin, Mavi Akım ile ithal ettiği doğal gazı üçüncü bir ülkeye ihraç edebilmesi, Rusya'nın onayına bağlanarak, Türkiye'nin AB ülkelerine doğal gaz satışına engel olunmuştur (Oğan, 2016).

Mavi Akım'ın devreye girmesiyle, Türkiye'nin Rusya'ya doğal gaz ithalat bağımlılığı daha fazla artarken, Rusya, Doğu-Batı Enerji Koridoru projesini destekleyen ülkeler karşısında stratejik bir başarı kazanmıştır. Rusya, Mavi Akım'ın bir an önce inşa edilmesi için hızlı davranmış ve başta Türkmenistan olmak üzere bölgedeki diğer ülkelerin doğal gazını, Türkiye ve AB ülkelerine taşıyacak Trans Hazar'ın inşasına engel olmuştur (Oğan, 2016). Trans Hazar'ın inşasını imkânsız kılan unsurlar arasında, bölgedeki enerji kaynaklarının kime ait olduğu konusunda Hazar Bölgesi ülkeleri arasında devam eden tartışmaların da etkisi bulunmaktadır. İran, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında yaşanan bu tartışmalar, Türkmenistan doğal gazını dünya enerji pazarlarına ulaştıracak Trans Hazar'ın inşasını engellemektedir (Bardakçı, 2003, s. 23). Ayrıca Rusya ve İran'ın, çevresel nedenleri bahane ederek Hazar Denizi'nden enerji nakil hattı geçirilmesine karşı çıkması ve Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili kıyıdaş ülkeler arasında devam eden tartışmalar, Trans Hazar'ın önündeki diğer engellerdir.

Rusya'nın Mavi Akım ile elde ettiği başarıyı Türkiye'nin enerji politikaları ve enerji güvenliği açısından değerlendirdiğimizde, olumlu bir tablo ortaya çıkamamaktadır. Trans Hazar, Türkiye'ye doğal gaz tedarik ettiği ülkeleri ve enerji nakil güzergâhlarını çeşitlendirme imkânı sunmaktadır. Ancak Mavi Akım ile Türkiye, bu fırsatı kaçırmış enerji ithalatında Rusya'ya daha bağımlı bir ülke haline gelmiştir. Batı Hattı'ndan sonra Mavi Akım'ın da devreye girmesiyle, Türkiye'nin Rusya'dan gerçekleştirdiği doğal gaz ithalatı 30 milyar metreküpe ulaşmıştır. Artan enerji ticareti ile iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın simetrisi, Türkiye aleyhine dengesiz bağımlılığa doğru kaymış ve Türkiye'nin daha fazla bağımlı hale gelmesiyle ilişkilerdeki güç kaynağı Rusya lehine değişmiştir. Ayrıca Türkiye'ye Rus doğal gazını üçüncü ülkelere ihraç etme hakkının tanınmaması, Rusya ve Türkiye ilişkilerinde her iki tarafın kazançlı çıktığı pozitif toplamı bir durumun ortaya çıkmasına da engel olmuştur.

Mavi Akım sonrası Türkiye, tekrar Rusya ve Batılı ülkeler tarafından desteklenen, birbirine rakip iki ayrı doğal gaz boru hattı projesinin rekabet alanı haline gelmiştir. Bu projelerden ilki, 2004 yılında gündeme getirilen ABD ve AB tarafından desteklenen Nabucco Doğal Gaz Boru Hattı (Nabucco) projesidir. Nabucco ile İran, Irak, Azerbaycan ve Türkmenistan'dan tedarik edilecek doğal gazın, Türkiye üzerinden AB ülkelerine ihraç edilmesi planlanmıştır. Ancak Nabucco'nun gündeme gelmesiyle Mavi Akım'da yaşanan benzer bir süreç yaşanmıştır. Rusya, Nabucco ile rekabet edebilmek ve projenin yapımına engel olmak amacıyla Güney Akım'ı gündeme getirmiştir (Balcer, 2009, s. 84). Güney Akım, Türkiye ve Rusya'nın Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinden geçerek, AB ülkelerine doğal gaz taşıyacak şekilde projelendirilmiştir. Rusya, Güney Akım'ı sadece Nabucco ile rekabet edebilmek amacıyla gündeme getirmemiştir. Ukrayna üzerinden AB ülkelerini ulaşan doğal gaz akışını Güney Akım'a kaydırarak, transit geçiş için Ukrayna'ya olan bağımlılığını azaltmayı ve enerji talep güvenliğini arttırmayı da hedeflemiştir.

Güney Akım, Rusya ve Türkiye arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştiği bir dönemde gündeme gelmiştir. Bu dönem, aynı zamanda AB ve Türkiye arasında katılım müzakerelerinin devam ettiği, ancak müzakere başlıklarının açılmaması için AB ülkeleri ve AB kurumları tarafından Türkiye'ye birçok engelin çıkarıldığı ve siyasi ilişkilerin durakladığı bir süreçtir.

Özellikle bu dönemde Almanya ve Fransa'nın katılım müzakereleri başlamasına rağmen Türkiye'nin tam üyeliğine karşı çıkması, Türkiye-AB siyasi ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Türkiye ve AB arasında oluşan bu atmosfer, Rusya ve Türkiye'nin daha sıkı ilişkiler geliştirmesine zemin hazırlamış ve iki ülke, 6 Ağustos 2009 tarihinde nükleer enerji, doğal gaz ve petrol alanlarında işbirliğinin geliştirilmesini hedefleyen toplam 20 protokol imzalamıştır (BBC, 2009). Özellikle nükleer enerji alanında önemli bir adım atılmış ve Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralının inşası için işbirliği konusunda anlaşmıştır. Ayrıca Türkiye, bu anlaşma sırasında Güney Akım'ın Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinden geçişine izin vererek, projenin önündeki engellerden birini kaldırmış ve Rusya'ya önemli bir destek sağlamıştır. Türkiye, Güney Akım'a verdiği desteğin karşılığında ise Türk Boğazları'ndaki tanker trafiğini azaltmak amacıyla inşa edilecek Samsun-Ceyhan Petrol Boru Hattı'na Rusya'dan petrol sağlama taahhüdü almıştır. Ancak daha sonra her iki proje de iptal edilmiştir. Güney Akım, AB'nin Rusya'nın hem tedarikçi ülke hem de enerji nakil hattı sahibi olarak yer aldığı projeleri desteklememesi ve Bulgaristan ile yaşanan izin problemi nedeniyle iptal edilmiştir. Samsun-Ceyhan Petrol Boru Hattı ise Rusya'nın ekonomik bir proje olmadığını açıklaması üzerine askıya alınmıştır (Vatan, 2013).

İki ülke arasındaki enerji işbirliği gelişirken, Türkiye, Rusya'ya doğal gaz ithalat bağımlılığını azaltacak, doğal gaz tedarik ettiği ülkeleri çeşitlendirecek ve geçiş ülkesi rolünü güçlendirecek projeleri hayata geçirmeye devam etmiştir. Azerbaycan ile petrol alanında başlayan enerji işbirliği geliştirilerek doğal gaz alanına taşınmış ve 2007 yılında Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE) inşa edilmiştir. Bu boru hattının devreye girmesiyle ilk defa Hazar Bölgesi doğal gazı Türkiye'ye ulaştırılmış ve Azerbaycan, Türkiye'nin Rusya ve İran'dan sonra en fazla doğal gaz tedarik ettiği üçüncü ülke haline gelmiştir. Aynı yıl inşa edilen Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı ile Azerbaycan doğal gazı, ilk defa Türkiye üzerinden bir AB ülkesi olan Yunanistan'a ihraç edilmeye başlanmıştır. Böylece Azerbaycan, Rusya'nın aksine Türkiye'ye doğal gazı üçüncü ülkelere ihraç etme hakkını tanımış ve Türkiye'nin transit ülke rolüne katkıda bulunmuştur.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki enerji işbirliğini geliştiren ve Rusya'yı yakından ilgilendiren diğer bir önemli adım ise 2011 yılında atılmıştır. Azerbaycan doğal gazının Türkiye ve AB ülkelerine ulaşmasını sağlayacak Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) için mutabakat zaptı imzalanmış ve boru hattının inşasına 2015 yılında başlanmıştır. Nihai kapasitesi 31 milyar metreküp olan ve inşa çalışmaları tamamlanan TANAP, 12 Haziran 2018 tarihinde hizmete girmiştir (NTV, 2018). Türkiye-Yunanistan sınırından başlayarak İtalya'ya ulaşacak olan Trans Adriyatik Boru Hattı'nın tamamlanarak TANAP'a bağlanmasıyla birlikte Azerbaycan doğal gazı Avrupa ülkelerine ulaşacak. Rus enerji nakil hatlarına ihtiyaç duymaksızın Hazar Bölgesi doğal gazının TANAP ile Batı pazarlarına ulaştırılması, Türkiye'nin Doğu-Batı Enerji Koridoru'ndaki geçiş ülkesi rolünü güçlendirecektir. Ayrıca Rusya'nın Hazar Bölgesi ve Avrupa'daki hâkimiyetini sınırlandıracak bir etki ortaya çıkaracaktır.

Türkiye'nin, Rusya dışında farklı tedarikçi ülkelerin Avrupa enerji pazarına girişini sağlayacak bölgesel enerji projelerinde rol almasına rağmen, Türkiye-Rusya enerji ilişkileri, gelişmeye devam etmiş ve iki ülke arasındaki enerji işbirliği nükleer enerji alanına taşınmıştır. 2009 yılında

yapılan protokoller sonrası, 12 Mayıs 2010 tarihinde Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralının inşasını öngören anlaşma imzalanmıştır. 20 milyar dolar değerindeki bu anlaşmayla, Mersin Akkuyu yakınlarında toplam kapasitesi 4800 megavat olan dünyanın en büyük nükleer enerji santrallerinden birinin inşa edilmesi planlanmıştır (Forbes, 2010). Anlaşmaya göre santralin işletmesi, Rus enerji şirketi Rosatom tarafından yapılacaktır. Projenin % 51'lik hissesi Rusya'ya ait olmakla birlikte, %49'luk hissesi Türkiye'deki özel sektör tarafından satın alınacaktır (Resmi Gazete, 2010). Türkiye'nin ilk nükleer enerji santralının inşasında ve işletmesinde Rusya'nın tercih edilmesi, iki ülkenin enerji işbirliği yaptığı alanları çeşitlendirmiştir.

Nükleer enerji anlaşması sonrası diğer bir önemli adım, yine doğal gaz alanında atılmıştır. Vladimir Putin, 1 Aralık 2014 tarihinde Ankara'daki ziyareti sırasında, iptal edilen Güney Akım'ın yerine Türk Akımı'nı inşa etmek istediklerini açıklamıştır. Toplam kapasitesi 65 milyar metreküp olması planlanan Türk Akımı ile hem Türkiye'nin hem de AB ülkelerinin doğal gaz ihtiyacının karşılanması hedeflenmektedir. Ayrıca ziyaret sırasında Mavi Akım'ın mevcut yıllık doğal gaz taşıma kapasitesinin 3 milyar metreküp daha artırılmasına ve Rusya'dan doğal gaz ithal eden Türk firmaları için fiyat indirimi yapılmasına karar verilmiştir (Winrow, 2017, s. 20).

Türk yetkililerin de ilgisini çeken Türk Akımı ilk başta heyecan uyandırmıştır. Ancak projenin gündeme getirildiği dönemde iki ülkenin siyasi ilişkileri, bölgesel gelişmeler nedeniyle giderek sertleşmeye başlamıştır. Suriye'nin 2011 yılında Arap Baharı'nın etkisine girmesi ve hızla iç savaş ortamına sürüklenmesi, Rusya ve Türkiye'nin karşı karşıya geleceği bir dizi olayın yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye, Batılı müttefikleriyle birlikte Suriye'de siyasi iktidara karşı ayaklanan muhaliflerin yanında yer alırken, Rusya, Esad rejimini desteklemiştir. Hatta daha ileri giderek Suriye'de askeri üsler oluşturup bölgedeki varlığı arttırmış ve askeri açıdan Esad rejimine koruma sağlamıştır. Rusya'nın Suriye'de artan faaliyetleri kısa süre sonra Türkiye'yi rahatsız eden bir boyuta ulaşmıştır. Özellikle Esad rejimine karşı savaşan Türkiye'nin de desteklediği muhalif grupların hava saldırılarıyla hedef alınması, Türkiye'nin bölgede terör örgütü olarak gördüğü oluşumların desteklenmesi ve yapılan uyarılara rağmen, Rus jetleri tarafından Türkiye'nin hava sahasının sürekli ihlal edilmesi, Rusya ve Türkiye arasındaki siyasi krizi derinleştirmiştir.

İki ülke arasındaki siyasi gerilim, 24 Kasım 2015 tarihinde Rus savaş uçağının sınır ihlali yaptığı gerekçesiyle Türk jeti tarafından düşürülmesi sonucu diplomatik bir krize dönüşmüştür. Vladimir Putin'in arkadan hançerlenmek olarak nitelendirdiği (BBC News, 2015) bu olay karşısında Rusya, Türkiye'ye yönelik başta askeri ve ekonomik tedbirler olmak üzere bir dizi yaptırım kararı alarak karşılık vereceğini açıklamıştır (BBC Türkçe, 2015). Başta turizm ve tarım sektörü olmak üzere Türk ekonomisini hedef alan yaptırım kararları alınmıştır. 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren Türkiye'den tarım ürünleri, hammadde ve gıda ürünlerinin ithalatı yasaklanmış, Rusya'daki Türk şirketlerinin faaliyetleri kısıtlanmış, Türk vatandaşlarına tanınan vize muafiyeti askıya alınmış, iki ülke arasındaki direk uçuşlar durdurulmuş, karayolu taşımacılığındaki denetimler artırılmış, Rusya'ya girişine izin verilen Türk tırlarının sayısı azaltılmış, karma ekonomik komisyon gibi hükümetler arası çalışmalar askıya alınmış, ticaret ve yatırım anlaşmaları için yürütülen müzakereler durdurulmuştur (Sputnik Türkiye, 2015).

Uçak krizinin neden olduğu gerilim, etkisini arttırarak enerji işbirliğinin geliştirildiği projelerin de olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Türkiye ile devam eden enerji projeleri askıya alınmıştır ve Türk Akımı'na yönelik müzakereler ve çalışmalar durdurulmuştur (Sputniknews, 2015). Ayrıca 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren Rusya tarafından Türk firmalarına taahhüt edilen doğal gaz ithalat fiyatlarındaki % 10.25 indirim de askıya alınmıştır (NTV, 2016).

Rusya'nın aldığı bu önlemlerin giderek sertleşmesi, Türkiye'de, Ukrayna krizlerinde olduğu gibi Rusya'nın doğal gaz akışını durduracağı veya önemli ölçüde sınırlandıracağı endişesine yol açmıştır. Türkiye'nin doğal gaz ithalatının yarısından fazlasını karşılayan Rusya'nın ani bir enerji kesintisine gitme olasılığı, Türkiye'de doğal gaz arz güvenliği açısından belirsizliklerin artmasına neden olmuştur. Bu belirsizlikleri göz önünde bulunduran yetkililer, hızla harekete geçerek tedarikçi ülkeleri çeşitlendirecek ve Rusya'ya bağımlılığı azaltacak önlemlere başvurmuştur. Bu kapsamda TANAP'ın en kısa sürede tamamlanması için Azerbaycan ile mutabakata varılırken, Katar'dan daha fazla sıvı doğal gaz (LNG) tedarik edilebilmesi için girişimde bulunulmuştur. (Reuters, 2015).

Türkiye, bu girişimleriyle Rusya'nın enerji kartını kullanması durumunda oluşabilecek korunmasızlığını azaltmayı hedeflemiş ve karşılıklı bağımlılığın maliyetlerini dengelemeye çalışmıştır. Ancak Rusya'dan ithal edilen doğal gaz miktarının oldukça yüksek olması ve kısa sürede diğer tedarikçi ülkelerden sağlanacak ilave doğal gazın Rusya'nın doğal gaz akışını kesmesi durumunda ortaya çıkabilecek enerji açığını karşılamada oldukça yetersiz kalması, Türkiye'nin kısa vadeli duyarlılığının ve uzun vadeli korunmasızlığının devam etmesine neden olmuştur.

Türkiye'nin endişelerine rağmen korkulan senaryo gerçekleşmemiş ve Rusya, doğal gaz akışını kesmediği gibi herhangi bir sınırlamaya da gitmemiştir. Ayrıca Vladimir Putin, 2010 yılında yapılan nükleer enerji anlaşmasına sadık kalınacağı ve nükleer enerji santrali inşasının krizden etkilenmeyeceğini belirtmiştir (Winrow, 2017, s. 24). Kriz sırasında Rusya'nın aldığı önlemler, daha çok Türkiye'nin ekonomisine zarar verme amacı taşımıştır. Rusya, enerji akışında kesintiye giderek kendi ekonomisini de olumsuz etkileyecek yaptırımlardan uzak durmaya çalışmıştır. Rusya, karşılıklı bağımlılıkta daha çok pazarlık gücüne sahip olduğu ve Türkiye'nin korunmasızlığının daha yüksek olduğu, tarım, turizm ve ulaştırma gibi birçok alanda yaptırım kararı almasına rağmen, enerji alanında ciddi bir yaptırıma gitmemiştir.

Rusya'nın enerji silahına başvurmamasının temel nedeninin, enerji alanındaki karşılıklı bağımlılık olduğu düşünülmektedir. Rusya'nın bütçe gelirinin önemli bir kısmının enerji kaynaklarının ihracatından oluşması ve Türkiye'nin en büyük ikinci doğal gaz müşterisi olması, Rusya'nın hassasiyetini ve etkilenme derecesini arttırmış, pazarlık gücünü zayıflatmıştır. Bu açıdan 2014 yılının ikinci yarısından itibaren küresel petrol fiyatlarındaki keskin düşüş nedeniyle bütçe gelirleri önemli ölçüde azalan Rusya, ekonomik çıkarları daha da olumsuz etkileneceği endişesiyle enerji alanında krize dönüşebilecek bir yaptırım kararı alamamıştır. Rusya'nın enerji akışını kesmesi, her iki tarafın da kaybedeceği negatif toplamlı bir durumu ortaya çıkaracağı için uçak krizi enerji krizine dönüşmeden atlatılmıştır.

Rusya'nın enerji akışında kesintiye gitmemesinde, 2006, 2009 ve 2014 yıllarında yaşanan Ukrayna krizleri nedeniyle Avrupa'da Rusya'nın güvenilir tedarikçi ülke olmadığı algısının oluşması da etkili olmuştur. Ukrayna krizlerinden sonra Rusya'nın Türkiye'ye ulaşan doğal gaz akışını sınırlandırması, enerji piyasaları açısından Rusya'nın güvenilir bir tedarikçi ülke olmadığı algısını pekiştirecek bir gelişmedir.

Türkiye ve Rusya arasındaki diplomatik ve siyasi kriz bir yılı gibi kısa bir süreyi doldurmadan etkisini yitirmeye başlamıştır. Türkiye'de 2016 yılında iktidara gelen yeni hükümetin dış politikada dostları arttırma ve düşmanları azaltma hedefiyle hareket etmesi ve 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye'de yaşanan başarısız darbe girişiminin de etkisiyle, uçak krizinin neden olduğu gerilim etkisini yitirmeye başlamış ve ilişkiler toparlanma sürecine girmiştir. Özellikle darbe girişimi gerçekleşirken, birçok Batılı ülke liderinin gelişmelerin seyrini bekleyerek sessiz kaldığı sırada, Vladimir Putin'in Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı arayan ilk lider olması, ilişkilerin yumuşamasında oldukça etkili olmuştur. ABD ve AB ülkelerinin darbe girişimi karşısındaki ikircikli tutumu, Türkiye'nin Batılı müttefiklerine karşı olan güvenini derinden sarsmış ve Rusya ile yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle darbe girişiminden hemen bir ay sonra iki ülke lideri, Rusya'da bir araya gelerek ilişkilerin, kriz öncesindeki seviyeye taşınmasına karar vermiştir (Hürriyet, 2016). Bu kapsamda enerji alanında ilk adım, 11 Ekim 2016 tarihinde Türk Akımı'na yönelik hükümetlerarası anlaşmanın imzalanmasıyla atılmıştır.

Anlaşmaya göre Türk Akımı'nın daha önce 65 milyar metreküp olarak açıklanan yıllık doğal gaz taşıma kapasitesi, iki ayrı boru hattından oluşacak şekilde 31,5 milyar metreküpe indirilmiştir. Her biri 15,75 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahip olan boru hatlarından biri Türkiye'nin, diğeri AB ülkelerinin doğal gaz ihtiyacını karşılamak üzere projelendirilmiştir. Ayrıca Türkiye'ye doğal gaz sağlayacak ilk hattın devreye girmesiyle, Ukrayna üzerinden Türkiye'ye ulaşan Batı Hattı'nın devre dışı bırakılması da kararlaştırılmıştır. Türkiye'den gerekli izinlerin alınmasıyla Türk Akımı'nın deniz bölümünün inşasına 7 Mayıs 2017 tarihinde başlanmıştır (Kakışım, 2017, 524).

Türk Akımı, Türkiye'nin Rus doğal gazına olan bağımlılığının devam etmesini sağlayacak bir projedir. Ancak Türk Akımı'nın devreye girmesiyle Ukrayna üzerinden Türkiye'ye ulaşan Batı Hattı'nın devre dışı bırakılacak olması, Rusya ve Ukrayna arasında yaşanabilecek yeni enerji krizlerinden Türkiye'nin etkilenmemesini sağlayacak ve Türkiye'nin enerji arz güvenliği açısından yaşayabileceği belirsizlikleri azaltacaktır.

Türk Akımı'nın Türkiye'den sonra AB ülkelerine uzanacak bölümü için şimdiye kadar iki farklı güzergâh gündeme getirilmiştir. İlk açıklanan güzergâha göre, Türk Akımı'nın Türkiye'nin devamında Yunanistan üzerinden Orta Avrupa ve Balkan ülkelerine ulaşacak şekilde genişletileceği ve Yunanistan'ın dağıtım merkezine dönüştürüleceği açıklanmıştır. Ancak Rus enerji şirketi Gazprom tarafından yapılan son açıklamada ise bu güzergâha alternatif olabilecek bir seçenek üzerinde çalışmaların devam ettiği belirtilmiştir. Bu alternatif güzergâh, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan üzerinden geçerek Avrupa'nın önemli enerji merkezlerinden biri olan

Avusturya'nın Baumgarten doğal gaz merkezine ulaşmaktadır (Seenews, 2017). Her iki seçenek değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Rusya ve AB ülkeleri arasındaki enerji hareketliliğinde nasıl bir rol üstleneceği kesin olarak belirtilmese de, Yunanistan veya Bulgaristan'ın dağıtım merkezi olması durumunda Türkiye'nin sadece geçiş ülkesi olarak kalacağı anlaşılmaktadır.

Türk Akımı'ndaki bu hızlı ilerlemenin ardından, iki ülke arasındaki enerji işbirliğinde diğer bir önemli gelişme nükleer enerji alanında yaşanmıştır. Türkiye, Akkuyu nükleer enerji santrali projesini, önce stratejik yatırımlara daha sonra öncelikli yatırımlara dâhil ederek, projeyi gerçekleştiren firmalara vergi muafiyetinden kdv indirimine kadar birçok avantaj sağlamıştır (Karar, 2017). Projenin hızlanmasını sağlayan bu adımların ardından, Türkiye'nin elektrik ihtiyacının % 10'unu karşılayacağı belirtilen Akkuyu nükleer enerji santralinin temeli, Vladimir Putin'in 3 Nisan 2018 tarihinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında iki ülke lideri tarafından atılmıştır (Reuters, 2018a).

2016 yılından itibaren ekonomik ve siyasi ilişkilerin ilerlemesine ve enerji alanında artan yatırımlara rağmen, Rusya ve Türkiye arasında siyasi krize dönüşebilecek ve enerji projelerini tekrar olumsuz etkileyecek sorunlar varlığını korumaktadır. Özellikle Suriye'de Esad rejiminin varlığı konusunda iki ülke arasında görüş ayrılığı devam etmektedir. Rusya, Esad rejimine siyasi desteğini sürdürürken, Türkiye, Suriye krizinin çözülebilmesi için Beşar Esad'ın iktidardan gitmesi gerektiğini dile getirerek bu konuda geri adım atmamaktadır. Ayrıca Rusya'nın Suriye'de Türkiye'nin terör örgütü olarak değerlendirdiği gruplara desteğinin devam ediyor olması, bu görüş ayrılığını siyasi krize dönüştürecek bir potansiyeli barındırmaktadır.

Türkiye, Suriye'de terör örgütlerinin varlığı konusunda ABD ve AB ülkeleri ile önemli krizler yaşasa da, Esad rejiminin son bulması konusunda Batılı müttefikleriyle aynı bakış açısına sahiptir. Bu bakış açısı, gelecekte Esad rejiminin devrilmesi için Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle tekrar yakınlaşmasına ve Rusya ile ayrışmasına neden olabilir. Bunun en son örneği, Esad rejiminin Duma kentinde sivillere yönelik kimyasal silah kullandığı iddiaları üzerine yaşanmıştır. ABD, Fransa ve İngiltere, Esad rejimini cezalandırmak ve rejimin kimyasal silah geliştirme kapasitesini yok etmek için 14 Mayıs 2018 tarihinde Suriye'ye hava saldırısı gerçekleştirmiştir. Rusya ve İran'ın şiddetle karşı çıktığı bu askeri müdahale karşısında Türkiye, saldırıyı memnuniyetle karşıladığını ifade ederek (Reuters, 2018b) Batılı müttefiklerinin yanında yer almış ve Rusya ile ayrışmıştır.

Yeni kimyasal saldırıların gerçekleşmesiyle Suriye krizinin derinleşmesi ve Rusya'nın Esad rejiminin yanında yer almaya devam etmesi, Türkiye'nin Rusya'dan ayrışmasını hızlandırabilir. Bu durum, iki ülke arasındaki güvensizliğin artmasına ve uçak krizine neden olan gergin atmosfere geri dönülmesine zemin hazırlayabilir. Böyle bir ortamda Rusya ve Türkiye arasındaki karşılıklı bağımlılığın maliyetlerini etkileyen korunmasızlık, Türkiye açısından kısa vadede artacaktır. Ancak TANAP'ın devreye girmesi ve boru hattının 16 milyar metreküp olan başlangıç kapasitesinin 2023 ve 2031 yıllarında aratacak olması¹, uzun vadede Türkiye'nin Rusya ile

1 16 milyar metreküp olan TANAP'ın başlangıç kapasitesinin, 2023'de 23 milyar metreküpe, 2031'de 31 milyar metreküpe artırılması hedeflenmektedir.

yaşayabileceği krizlere karşı duyarlılığını ve korunmasızlığını azaltacaktır. TANAP'ın Türkiye'nin maliyetlerini ve savunmasızlığını azaltacak olması ise Rusya'nın daha uzlaşmacı bir tutum takınmasında ve iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın daha dengeli hale gelmesinde etkili olacağı düşünülmektedir.

Sonuç

Türkiye ve Rusya'nın 1967 yılına kadar uzanan enerji ilişkileri, kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil enerji kaynaklarının yanı sıra günümüzde nükleer enerji alanına taşınarak, iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın artmasını sağlamıştır. İlişkilerde çıkarların çatıştığı ve önemli sorunların yaşandığı dönemler olmasına rağmen, enerji diyalogu sürekli gelişmiştir. Türkiye'nin Rusya'nın enerji politikalarını sekteye uğratabilecek ve Avrupa enerji pazarındaki hâkimiyetinin azalmasına neden olacak projelerde yer alması, enerji ilişkilerinin gelişmesine engel olmamıştır. Ancak 2015 yılında yaşanan uçak kriziyle ilişkiler önemli bir testten geçmiş, Rusya ve Türkiye arasındaki karşılıklı bağımlılık bir enerji kesintisi olmadan krizin atlatılmasını sağlamıştır. Buna rağmen hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin jeopolitik olarak benzer amaçlara sahip olması ve Suriye krizi ile ilgili bazı alanlarda görüş ayrılıklarının devam etmesi, iki ülkenin tekrar karşı karşıya gelebileceği yeni krizlerin yaşanmasına neden olabilir. Bu açıdan Türkiye, ilişkilerde dengeyi korumalı ve karşılıklı bağımlılığın, Rusya lehine dengesiz bağımlılığa dönüşmesine izin vermemelidir. Bu alanda karşılaşılabilecek en temel sorun, doğal gaz alanındaki bağımlılığın nükleer enerji gibi diğer alanlara taşınmasıyla, Rusya'nın Türkiye'nin enerji pazarındaki hâkimiyetinin artması ve bağımlılık dengesinin Rusya lehine bozulmasıdır.

Rusya, ilk defa bir NATO ülkesinde nükleer enerji alanına yatırım yaparak Türkiye'nin enerji alt yapısındaki hâkimiyetini arttıracak önemli bir adım atmıştır. Bu hâkimiyetini, Türkiye'de doğal gaz depolama projeleri geliştirme ve enerji dağıtım şirketlerini satın alma gibi yatırımlar yaparak arttırmak isteyecektir. Rusya, benzer yatırımları birçok AB ülkesinde gerçekleştirmiştir. Türkiye, Rusya'nın bu hamleleri karşısında enerji arz güvenliğini tehlikeye atmayacak şekilde hareket etmeli ve Rusya'nın, enerji pazarındaki hâkimiyetini arttırmasına izin vermemelidir.

Türkiye'nin bağımlılık dengesini gözetmesi ve öncelikle doğal gaz alanında önlem alması gerekmektedir. TANAP'ın devreye girmesi bu açıdan önemli bir adımdır. Rusya'dan doğal gaz ithalatı sınırlandırılarak enerji arz güvenliği açısından belirsizlikler azaltılmalı ve Türkiye'nin bölgesel bir enerji merkezine dönüşebilmesi için Rus doğal gazının alternatifi olabilecek enerji kaynaklarına erişilmelidir. Bu açıdan Hazar Bölgesi, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz doğal gazı, Türkiye'nin Rusya'ya bağımlılığını azaltabileceği ve bölgesel etkinliğini arttırabileceği alternatif enerji kaynaklarıdır. Türkiye, bu bölgelerdeki tedarikçi ülkelerin enerji kaynaklarına ulaşabileceği enerji nakil hattı projeleri geliştirmelidir. Rusya'nın Hazar Bölgesi'ndeki siyasi ve askeri hâkimiyetine rağmen, ABD ve AB'nin de desteği ile BTC, BTE ve TANAP inşa edilerek bu hedefe yaklaşmıştır.

15 Temmuz 2015 tarihinde Türkiye’de yaşanan darbe girişimi ve Suriye krizinin etkileri, Türkiye’nin Batılı müttefiklerinden giderek uzaklaşmasına, ABD ve AB ile ilişkilerini sorgulamasına neden olurken, Rusya ile daha fazla yakınlaşmasını sağlamıştır. Ancak Türkiye’nin enerji merkezi olma hedefi açısından AB’nin en önemli enerji pazarı olduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi BTC, BTE ve TANAP Rusya’ya rağmen, Batılı müttefiklerin desteği ile hayata geçirilmiştir. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu kaynaklı yeni projelerde ise yine ABD ve AB’nin desteğine ihtiyaç duyulacaktır. Bu nedenle Türkiye, Rusya ile yakınlaşırken Batılı müttefikleriyle ilişkisinde dengeyi korumalı, ilişkilerin krize dönüşmesine izin vermemeli ve AB’nin güneydoğu sınırlarında eksikliğini hissettiği alternatif enerji koridoru ve enerji merkezine dönüşebilmek için çaba harcamalıdır. Bu kapsamda Hazar Bölgesi doğal gazını AB ülkelerine ulaştırmayı hedefleyen Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı ve TANAP ile önemli adımlar atılmıştır.

Türkiye’nin bölgesel enerji hareketliliğindeki bu rolü, Türk Akımı ile daha önemli bir aşamaya gelebilir. Ancak Türk Akımı’nın Türkiye’ye ulaşacak ilk bölümünün inşaa süreci devam etmesine rağmen, Avrupa’ya ulaşacak ikinci bölümünün inşaa edilip edilmeyeceği ve doğal gazın, Türkiye’den sonra hangi güzergâh üzerinden AB ülkelerine ulaşacağı belirsizliğini korumaktadır. Dağıtım merkezleri olarak Yunanistan veya Bulgaristan’ın öne çıkmasına rağmen, Türkiye’nin bu pozisyonu üstlenmesi, enerji merkezi rolünü güçlendirecek ve Türkiye-Rusya ilişkilerinde her iki tarafın kazançlı çıkacağı pozitif toplamı bir sonuç ortaya çıkaracaktır. Ancak Türk Akımı’nın ikinci bölümünün inşaa edilebilmesi ve Türkiye’nin dağıtım merkezine dönüşebilmesi, Rusya ve AB arasındaki enerji güvenliğine yönelik sorunlarının çözülmesine ve Türkiye ile Rusya arasında yapılacak yeni anlaşmalara bağlıdır. Bu açıdan Türkiye, coğrafi pozisyonunun sağladığı avantajı kullanarak Rusya ile enerji işbirliğini bu hedefe yönelik olarak geliştirmelidir.

Kaynakça

- Balcer, A. (2009). The Future of Turkish-Russian Relations: A Strategic Perspective. *Turkish Policy Quarterly*, 8, 1, 77-87.
- Bardakçı, M. (2003). Russian Interests in the Caspian Region and Turkey. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2, 1-28.
- BBC Türkçe. (2009). “Türkiye ile Rusya Arasında 20 Anlaşma”. (2009, 6 Ağustos). http://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/08/090806_putin_update, Erişim Tarihi: 23.03.2018.
- BBC Türkçe, (2015). “Rusya, Kırmızı Hattı Askıya Aldı, Ekonomik Yaptırım Açıkladı”. (2015, 26 Kasım). BBC Türkçe. http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151126_rusya_yatirimlar_medvedev, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- BBC News. (2015). “Turkey Downing of Russia Jet Stab in The Back-Putin”. (2015, 24 Kasım). <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34913173>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- British Petroleum (BP), (2017). BP Statistical Review of World Energy June, 1-50.
- Chan, S. (1984). *International Relations in Perspective*. New York. Macmillan Publishing Company.
- Demiryol, T. (2016). Enerjide Karşılıklı Bağımlılık ve Uluslararası Çatışma. Çomak, H., Sancaktar, C., Demir, S., (Ed.), *Uluslararası Güvenlik – Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, içinde (s. 227-247). İstanbul. Beta.

- Dike, J. C. (2013). Measuring The Security of Energy Export Demand in Opec Economies. *Energy Policy*, 60, 594-600.
- Ediger, V. Ş. (2016). Enerji ve Siyaset: Türkiye Rusya Enerji İlişkileri. *Panaroma*, 20, 40-46.
- Ediger, V. Ş., Durmaz, D. (2017). Energy in Turkey and Russia's Roller-Coaster Relationships. *Insight Turkey*, 19 (1), 135-155.
- Forbes. (2010). "Russia,Turkey: A Grand Energy Bargain?" (2010, 14 Mayıs). <https://www.forbes.com/sites/energysource/2010/05/14/russia-turkey-a-grand-energy-bargain/#55ee896538da>, Erişim Tarihi: 24.03.2017.
- Gazprom Export. (2018a). Gas Supplies to Europe, <http://www.gazpromexport.ru/en/statistics/>, Erişim Tarihi: 14.03.2018
- Gazprom Export. (2018b). Turkey, <http://www.gazpromexport.com/en/partners/turkey/>, Erişim Tarihi: 22.03.2018.
- Güney, N.A., Korkmaz, V. (2014). The Energy Interdependence Model Between Russia and Europe: An Evaluation of Expectations for Change. *Perceptions*, 19, 3, 35-59.
- Hürriyet. (2016). "Cumhurbaşkanı Erdoğan: FETÖ'nün Türkiye-Rusya İlişkilerine Kastettiği Anlaşıyor". (2016, 9 Ağustos). <http://www.haberturk.com/haber/haber/1279101-erdogan-putin-gorusmesinin-ardindan-aciklama-yapiliyor>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- International Energy Agency (IEA), (2018). What is Energy Security?, <https://www.iea.org/topics/energysecurity/>, Erişim Tarihi: 14.03.2018
- Kakışım, C. (2017). Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5, 50, 517-527.
- Karar. (2017). "Akkuyu Nükleer Stratejik'ti Şimdi de Öncelikli". (2017, 4 Mayıs). <http://www.karar.com/ekonomi-haberleri/akkuyu-nukleer-stratejikt-simdi-de-ocelikli-469430#>, Erişim Tarihi: 23.03.2018.
- Keohane, R. O., Nye, J. S., (2011). Power and Interdependence (Fourth Edition). New York. Logman.
- Koçak, M. (2017). Türkiye-Rusya İlişkileri. *Seta Analiz*, 201.
- Mitorova, T. (2014). The Geopolitics of Russian Natural Gas. *Rice University's Baker Institute, Center of Energy Studies*, 1-99.
- NTV. (2016). "Gazprom, Türk Şirketlere İndirimi İptal etti". (2016,29 Ocak). <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/gazprom-turk-sirketlere-indirimi-iptal-etti,QJkT1gLJHEG5iKwTgPshUg>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- NTV. (2018). "Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) Açıldı". (2018, 12 Haziran) https://www.ntv.com.tr/ekonomi/trans-anadolu-dogalgaz-boru-hatti-tanapacildi,oWdT1oKaxEC_ZCsPI_C6Uw, Erişim Tarihi: 21.06.2018.
- Nye, J. S., Welch, D. A., (2015). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*. R. Akman. (Çev.). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oğan, S. (2006). Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık, *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/548-mavi-akim-turk-rus-iliskilerinde-mavi-bagimlilik>, Erişim Tarihi: 14.03.2018.
- Resmi Gazete. (2010). Milletlerarası Andlaşma. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/10/20101006-6.htm>, Erişim Tarihi: 24.03.2017.
- Reuters. (2015). "Turkey Seeks to Diversify Gas Supplies Amid Disputes with Russia". (2015, 3 Aralık). <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-turkey-energy-russia/turkey-seeks-to-diversify-gas-supplies-amid-dispute-with-russia-idUSKBN0TM1TC20151203>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.

- Reuters. (2018a). “Erdogan, Putin Mark Start of Work on Turkey’s First Nuclear Power Plant”. (2018, 3 Nisan). <https://www.reuters.com/article/us-turkey-russia-nuclearpower/erdogan-putin-mark-start-of-work-on-turkeys-first-nuclear-power-plant-idUSKCN1HA2GI>, Erişim Tarihi: 05.04.2018.
- Reuters. (2018b). “Strikes on Syria Appropriate Respose: Turkish Foreign Ministry Source”. (2018, 14 Nisan). <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-turkey/strikes-on-syria-appropriate-response-turkish-foreign-ministry-source-idUSKBN1HL0C8>, Erişim Tarihi: 16.04.2018.
- Seenews. (2017). “Gazprom Studies Options to Link Turkish Stream to Austrian Hub via Bulgaria, Serbia”. (2017, 27 Kasım). <https://seenews.com/news/gazprom-studies-options-to-link-turkish-stream-to-austrian-hub-via-bulgaria-serbia-report-592504>, Erişim Tarihi: 23.03.2018.
- Simola H., Solanko, L. (2017). Overview of Russia’s Oil and Gas Sector. *Bank of Finland Institute Economies in Transition, Policy Brief*, 5.
- Sputnik Türkiye. (2015). “Rusya’nın Türkiye’ye Yaptırımları ve Ekonomik İşbirliği”. (2015, 17 Aralık). <https://sptnkne.ws/eeN5>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- Sputnik News. (2015). “Turkey and Russia Halt Negotiations over Turkish Stream”. (2015, 3 Aralık). <https://sptnkne.ws/hthg>, Erişim Tarihi: 24.03.2018.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB). (2014). 2015-2019 Stratejik Planı. Ankara
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB). (2018). Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri, <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri>, Erişim Tarihi: 22.03.2018.
- Türkiye Petrolleri. (2017). 2016 Yılı Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu. Ankara.
- Uçarol, R. (2014). *Siyasi Tarih*. İstanbul. Der Yayınları.
- U. S. Energy Information Administration (EIA). (2018a). Russia, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=RUS>, Erişim Tarihi: 14.03.2018.
- U. S. Energy Information Administration (EIA). (2018b). Turkey, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=TUR>, Erişim Tarihi: 22.03.2018.
- Winrow, G. (2017). Turkish and Russia: the Importance of Energy Ties. *Insight Turkey*, 19 (1), 17-31.
- Varol, T. (2016). Enerji Boru Hatları ve Güvenlik Boyutunda Rusya’nın Doğu Akdeniz Stratejisi. Çomak, H., Sancaktar, C., Demir, S., (Ed.), *Uluslararası Güvenlik – Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, içinde (s. 283-306). İstanbul. Beta.
- Vatan. (2013). “Samsun-Ceyhan Boru Hattı Askıda”. (2013, 21 Nisan). <http://www.gazetevatan.com/samsun-ceyhan-boru-hatti-askida-532011-ekonomi/>, Erişim Tarihi: 23.03.2018.
- Vermaat, S. (2015). Power in the Global Economy: States versus Firms?. *Radboud University*.